

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Ernst Hoffman Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμερικῆς. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδός. — Χ. Τζωρτζόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Παν. Κανελλόπουλος. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1936

ΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΘΕΩΡΙΑΙ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

4 — Ἡ περὶ ἱστορίας θεωρία τοῦ M a r x δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπαρασταθῇ, ἀκολουθουμένης τῆς σειρᾶς τῶν σκέψεών του, ὅπως αὐτὸς τὰς διετύπωσε. Δὲν εἶναι δυνατόν, διότι ὁ M a r x, διατυπῶν τὰς περὶ ἱστορίας σκέψεις του, δὲν ἠκολούθησε καμμίαν σειράν. Δὲν ὑπάρχει—ἐξαιρέσει προχείρων τινων δοκιμίων (ὅπως εἶναι ἡ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ E n g e l s συγγραφεῖσα «Deutsche Ideologie») — ἔργον τοῦ M a r x γραφέν πρὸς τὸν ἀποκλειστικὸν σκοπὸν, ὅπως ἀναπτυχθῇ λεπτομερῶς καὶ διατυπωθῇ συστηματικῶς ἡ περὶ ἱστορίας θεωρία του. Φράσεις ἀτάκτως ἐρριμέναι εἰς προλόγους διαφόρων ἔργων του, δοκίμια ἐστερημένα ὀριστικῆς διαμορφώσεως, ἀφορισμοί, ὅλα δὲ αὐτὰ συνδεδυασμένα μὲ πολεμικοὺς καὶ κριτικοὺς μᾶλλον καὶ ὄχι μὲ συστηματικοὺς σκοπούς, προσφέρονται εἰς τὸν μελετητὴν, ὁ ὅποιος δὲν ἀρκεῖται εἰς πολιτικὰ συνθήματα, ὡς ἄμορφος ὕλη ἀπαιτοῦσα τὴν διαμόρφωσιν, τὴν ὁποίαν ὁ δημιουργὸς τῆς παρέλειψε νὰ ἐπιχειρήσῃ. Καὶ ὅμως: ἡ θεωρία αὐτή, ἡ ὁποία δὲν ἐμφανίζεται ὡς θεωρία συντεταγμένη, ἐδημιούργησε τὴν μᾶλλον συντεταγμένην παράταξιν ὀπαδῶν, τὴν ὁποίαν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἱστορία τῶν θεωριῶν. Τὸ φαινόμενον δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐξηγηθῇ. Ἡ παράταξις—ἐννοοῦμεν εἰδικῶς τὴν παράταξιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν συνειδητὴν σχέσιν πρὸς τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα τοῦ M a r x—παρέλαβαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰς φράσεις ὡς ἀπλὰς φράσεις, τὰ σχήματα ὡς ἀπλᾶ σχήματα, τὰς λέξεις ὡς ἀπλὰς λέξεις καὶ συνθήματα. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ θεωρία τοῦ M a r x δὲν προέκυψεν ἀπὸ τὸ ἔργον του συντεταγμένη, ἀκριβῶς δι' αὐτὸ προεκάλεσε τὴν διάθεσιν τῆς ληλασίας. Οἱ ἐστερημένοι τῆς δυνάμεως νὰ ἀντιμετωπίζουν προβλήματα εὖρον ἔδαφος εὐκόλου ἵκα-

ὁ Μ a r x συλλαμβάνει τὸν λεγόμενον «ἱστορικὸν ὕλισμόν» του, ἀντι-
 παρατάσσει αὐτὸν ἀπολύτως πρὸς τὸν φυσικοεπιστημονικὸν ὕλισμόν,
 πρὸς τὸν νατουραλισμὸν ἀγγλογαλλικοῦ τύπου. Ἐδῶ — ὅπως ἐλέχθη ἤδη
 εἰς τὸ τέλος τῆς προηγουμένης παραγράφου — εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπί-
 δρασις τοῦ διδασκάλου τοῦ Μ a r x, τοῦ H e g e l. Ὁ Μ a r x, διεπό-
 μενος ὑπὸ συνειδήσεως ἱστορικῆς ἰδιαίτερος ἐξειλιγμένης, δὲν ἦτο
 δυνατὸν νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἱστορίαν εἰς μεθόδους εἰλημμένας ἀπὸ τὴν
 σφαιρὰν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Μ a r x ἐγνώριζεν, ὅτι πᾶν ὅ,τι
 συμβαίνει εἰς τὴν ἱστορίαν συμβαίνει ἅπαξ, εἶναι μοναδικόν, εἶναι
 πρᾶξις καὶ πρόκειται ὡς πρᾶξις μοναδικὴ νὰ συλλαμβάνεται. Ἐὰν δὲν
 προηγεῖτο ὁ H e g e l, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ὁ ἱστορικῶς καλλιεργημέ-
 νος Μ a r x ν' ἀναζητήσῃ νόμους εἰς τὴν ἱστορίαν. Ὁ H e g e l ἐδίδα-
 ξεν εἰς τὸν Μ a r x, ὅτι τὸ ἀτομικὸν συμβιβάζεται πρὸς τὸ γενικόν,
 ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν συγκεκριμένως τὸ ἀτομικὸν περιλαμβάνεται ἀκέ-
 ραιον, χωρὶς νὰ αἴρεται ἡ ἀτομικότης καὶ ἰδιοτυπία του, εἰς τὸ γενι-
 κόν. Ὁ H e g e l ἐδίδαξεν εἰς τὸν Μ a r x, ὅτι εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς
 διαλεκτικῆς αἱ ἀντιθέσεις συνυφαίνονται εἰς ἐνότητα, ὅτι τὸ γενικόν
 εἶναι ἐξ ἴσου πραγματικόν, ὅσον καὶ τὸ εἰδικόν, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐκ-
 δηλοῦται. Χωρὶς τὴν θεμελιώδη αὐτὴν ἀρχὴν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ
 συλληφθῇ ἡ κίνησις τῆς ἱστορίας ὡς κίνησις, τῆς ὁποίας αὐταὶ αὐταὶ
 αἱ γενικαὶ τάσεις εἶναι ἱστορικῶς περιορισμέναι, συγκεκριμέναι. Μὲ
 τὴν φυσικοεπιστημονικὴν σκέψιν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ θεμελιωθῇ τοιοῦ-
 τον τι. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Μ a r x, συλλαμβάνων τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν
 του, τονίζει ἰδιαίτερος, ὅτι ὁ ὕλισμός του εἶναι ἱστορικός, καὶ ἀντι-
 παρατάσσει τοῦτον ὀρθῶς καὶ κατηγορηματικῶς πρὸς τὸν φυσικοεπι-
 στημονικὸν ὕλισμόν.

Ἄς ἔλθωμεν εἰς τὰ κείμενα διὰ νὰ στηρίξωμεν τὸν ἀνωτέρω ἰσχυ-
 ρισμόν μας. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν «Thesen über Feuerbach»,¹⁾ εἰς τὰς
 ὁποίας τόσην ἀπέδωκε σημασίαν ὁ E n g e l s, ὥστε ἔκρινεν ἀναγκαῖον
 νὰ τὰς ὑποβάλλῃ εἰς λεκτικὴν ἐπεξεργασίαν καθιστῶσαν τὸ νόημά των
 σαφέστερον, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς περίφημος φράσις: «Τὸ κύριον ἐλάττωμα
 ὀλοκλήρου τοῦ μέχρι τοῦδε ἀναπτυχθέντος ὕλισμοῦ (συμπεριλαμβανο-

1) Βλ. Μ a r x, Thesen über Feuerbach, ἐν «Marx—Engels Archiv»,
 Frankfurt a. M., I. Band σ. 227—230.

μένου και τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Feuerbach) ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἀντικείμενον, ἢ πραγματικότης, τὸ αἰσθητὸν συλλαμβάνεται μόνον ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ ἀντικειμένου ἢ τῆς ἐποπτείας καὶ ὄχι ὡς αἰσθητὴ ἀνθρώπινη ἐνέργεια, ὄχι ὡς πράξις, ὄχι ὑποκειμενικῶς». Ἐδῶ φαίνεται καθαρά, ὅτι ὁ Marx δὲν θέλει νὰ θυσιάσῃ εἰς τὴν νομοτέλειαν, εἰς τὸ εἶδος, εἰς τὴν γενικότητα τὸ ἀτομικὸν καὶ πρακτικῶς συγκεκριμένον, ἀλλὰ ζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν νομοτέλειαν ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὸ ἱστορικῶς συγκεκριμένον. Καὶ συνεχίζει ὁ Marx: ἐπειδὴ συλλαμβάνει ὁ μέγιστος τοῦδε ὕλισμος τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα μόνον ὡς ἀντικείμενον (δηλαδή μόνον ὡς φύσιν), «δι' αὐτὸ ἡ ἐνεργὸς πλευρὰ ἀνεπτύχθη, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ὕλισμὸν ὑπὸ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι οὗτος, μὴ γνωρίζων φυσικὰ τὴν πραγματικὴν, αἰσθητὴν ἐνέργειαν ὡς τοιαύτην, ἀνέπτυξε τὴν ἐνεργὸν πλευρὰν ἀφηρημένως». Ἐδῶ βλέπομεν, ὅτι ὁ Marx θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸν του, θεωρεῖ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν ὡς ἔχοντα συγγένειαν μεγαλυτέραν πρὸς τὸν ἰδεαλισμὸν παρὰ πρὸς τὸν νατουραλιστικὸν ὕλισμὸν. Ἀπὸ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, κατὰ τὴν ῥητὴν τοῦ Marx ὁμολογίαν, διακρίνεται ὁ ἱστορικὸς ὕλισμος μόνον καὶ μόνον ὡς πρὸς τὸ ἑξῆς σημεῖον: ὅτι δὲν ἀναγνωρίζει τὸ ὑποκείμενον ὡς τοιοῦτον, τὴν συνείδησιν ὡς συνείδησιν «ἐν γένει», ὅπως τὴν συνέλαβε κυρίως ὁ Kant, ἀλλὰ βλέπει εἰς τὸ ὑποκείμενον πάντοτε συγκεκριμένην ὑπαρξίν, συγκεκριμένην πραγματικότητα. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ὠδήγησε τὸν Marx αὐτὸς οὗτος ὁ Hegel.

Ἄς σταματήσωμεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο περισσότερον: ὁ Marx ἐπιρρίπτει εἰς τὸν ὕλισμὸν τὴν μομφήν, ὅτι ἠγνόησε τὸ ὑποκείμενον, ὅτι ἠγνόησε, κατὰ τὴν περίφημον διατύπωσίν του, τὴν «ἐνεργὸν πλευρὰν» (tätige Seite) τῆς ἱστορίας, τὴν πλευρὰν, ἢ ὁποῖα, ὡς ἐνεργὸς πλευρὰ, κινεῖ τὴν ἱστορίαν. «Ἡ ὕλιστικὴ θεωρία περὶ τῆς μεταβολῆς τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἀνατροφῆς λησμονεῖ», λέγει ὁ Marx εἰς τὴν τρίτην «θέσιν» του, «ὅτι αἱ περιστάσεις μεταβάλλονται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅτι ὁ παιδαγωγὸς διαπαιδαγωγεῖται κατ' ἀνάγκην καὶ αὐτός». Ἀντιθέτως πρὸς τὸν νατουραλιστικὸν ὕλισμὸν, ὁρμᾶται ὁ Marx ἀπὸ τὴν θεμελιώδη διάκρισιν μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, κατηγορεῖ τὸν ὕλισμὸν, ὅτι δὲν βλέπει τὸ ὑποκείμενον, δὲν βλέ-

πει τὴν ἐνεργὸν πλευρὰν τῆς ἱστορίας. Καὶ ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι καθ' ὅλα δεδικοιολογημένη. Ὁ φυσιοκρατικὸς ὕλισμός, ὁ ὁποῖος εὔρεν ὡς πρὸς τὴν κοινωνιολογίαν τὴν πληρεστέραν διατύπωσιν του εἰς τὸ σύστημα τοῦ Herbert Spencer, βλέπει τὸν ἄνθρωπον ὡς ὄν παθητικόν, ὡς ἀπλὴν φύσιν. Ὁμιλῶν ὁ Spencer εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου του «Principles of Sociology» περὶ τῶν παραγόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ κλίματος, τῆς γλωρίδος καὶ τῆς πανίδος, ὁμιλεῖ δηλαδὴ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐξετάζων μόνον τὰς φυσικὰς ιδιότητας τούτου καὶ χρησιμοποιοῦν ὡς πρότυπον τοὺς πρωτογόνους. Ὁ Marx στρέφεται κατὰ τῆς τοιαύτης περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεως, τῆς ὁποίας αἱ πρῶται γνωσιολογικῶς σαφεῖς βάσεις ἐτέθησαν ὑπὸ τῆς αἰσθησιαρχίας, κυρίως δὲ ὑπὸ τοῦ Hume, τοῦ συλλαβόντος τὸ ὑποκείμενον ὡς ἀπλὴν ἀντιγραφήν τοῦ ἀντικείμενου. Διὰ τὸν Marx ἡ ἱστορία διακρίνεται θεμελιωδῶς ἀπὸ τὴν ἀπλὴν φύσιν καὶ διακρίνεται διὰ τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς», τὴν ὁποίαν παριστοῦν οἱ ἄνθρωποι ὡς ὑποκείμενα βουλήσεως καὶ δράσεως ἀπέναντι τοῦ ἀντικείμενου, ἀπέναντι τῆς φύσεως.

Καταλήγοντες εἰς τὰ συμπεράσματα ταῦτα, δὲν βασιζόμεθα μόνον ἐπὶ τῶν φράσεων τοῦ Marx, τὰς ὁποίας ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη ἀνωτέρω. Εἰς τὴν «Deutsche Ideologie», τὴν ὁποίαν συνέγραψεν ὁ Marx ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν Engels καὶ ἡ ὁποία, παρὰ τὴν μορφήν αὐτῆς ὡς προχείρου δοκιμίου, ἀποτελεῖ τὸ μόνον καθαρῶς φιλοσοφικὸν ἔργον τῶν Marx καὶ Engels, περιλαμβάνονται ὅλαι σχεδὸν αἱ φράσεις, μὲ τὰς ὁποίας ἐπεχείρησεν ὁ Marx ἀργότερον εἰς τὸ ἔργον του «Misère de la philosophie», εἰς τὸν περίφημον πρόλογον τῆς «κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», ὡς καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα του νὰ διατυπώσῃ τὰς γενικὰς γραμμὰς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Εἰς τὴν «Deutsche Ideologie», ὑπάρχει αὐτουσίᾳ ἡ φράσις, καθ' ἣν δὲν προσδιορίζεται ἡ ζωὴ μας ἀπὸ τὴν συνείδησίν μας, ἀλλ' ἀντιστρόφως,¹⁾ φράσις, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπὸ τῶν πλείστων διατυπωθεῖσα τὸ πρῶτον εἰς τὸν πρόλογον τῆς «κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»· ἐδῶ ὑπάρχουν κατὰ πρώτην καὶ ὀριστικὴν φορὰν διατετυπωμέναι αἱ σκέ-

1) Marx und Engels, Deutsche Ideologie, ἐν «Marx - Engels Archiv», I. Band, σ. 240.

ψεις, καθ' ἃς αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις, τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἡ ἐξέλιξις των προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καὶ ἐξέλιξιν ¹⁾· ἐδῶ εὗρε τὴν πρώτην ὀριστικὴν διατύπωσίν της ἡ ἀρχή, καθ' ἣν αἱ κοινωνικαὶ μεταβολαὶ προκαλοῦνται ἐκ τῆς ἀντινομίας, ἡ ὁποία δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς· ²⁾ ἐδῶ διευκρινίσθη ὀριστικῶς ἡ σκέψις, καθ' ἣν ὁ κομμουνισμὸς δὲν ἀποτελεῖ ἰδεῶδες, πρὸς τὸ ὁποῖον δέον νὰ προσανατολισθῆ ἡ πραγματικότητα, ἀλλ' ἀποτελεῖ καθεστῶς, πρὸς τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην ὀδηγεῖ ἡ πραγματικὴ τῆς κοινωνίας κίνησις· ³⁾ ἐδῶ μάλιστα διευκρινίσθησαν κατὰ πρώτην καὶ τελευταίαν φορὰν σκέψεις σχετικαὶ πρὸς τὸν ἐν τῷ κομμουνιστικῷ καθεστῶτι καταμερισμὸν τῶν ἔργων, καταμερισμὸν, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν γνώμην τῶν Marx καὶ Engels, δὲν θὰ εἶναι σιαθερός, ἀλλὰ θὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀρεσκείας καὶ δὴ τὰς μεταβλητὰς ἀρεσκείας τοῦ καθενός· ⁴⁾ ἐδῶ τέλος εἰς τὴν «Deutsche Ideologie» ὑπάρχει διατυπωμένη κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἀργότερον οὔτε μετεβλήθη, οὔτε ἐπλουτίσθη κ' ἂν, ἡ θεωρία περὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, ἡ θεωρία δηλαδή, καθ' ἣν αἱ ἰδέαι προσδιορίζονται ὑπὸ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, δηλαδή παράγονται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κοινωνικοῦ τούτων προσδιορισμοῦ· ⁵⁾

Διατὶ προέβημεν εἰς τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις, τὰς ὁποίας θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συνεχίσωμεν, διαπιστοῦντες, ὅτι εἰς τὴν «Deutsche Ideologie» ὑπάρχουν ὅλαι αἱ ἀργότερον ἐπαναληφθεῖσαι ἀπλῶς φράσεις περὶ τοῦ λόγου, δι' ὃν τὸ κομμουνιστικὸν κίνημα θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἄρσιν τῆς ἀντιθέσεως τῶν τάξεων, περὶ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας πρὸς τὰς ἀντιθέσεις τῶν τάξεων, περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ προλεταριάτου, περὶ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς φραγμοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσκρούουν σήμερον αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς; Διατὶ προέβημεν εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς διαπιστώσεις;

Ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν θὰ δώσωμεν εἰς τὴν ἀπορίαν αὐτήν, ἀπορίαν, τὴν ὁποίαν ὑποθέτομεν ὡς γεννηθεῖσαν εἰς τὴν συνείδησιν

1) Marx und Engels, ἐνθ' ἂν., σ. 246.

2) Marx und Engels, ἐνθ' ἂν., σ. 248.

3) Marx und Engels, ἐνθ' ἂν., σ. 252.

4) Marx und Engels, ἐνθ' ἂν., σ. 251.

5) Marx und Engels, ἐνθ' ἂν. σ. 239 καὶ 259.

τοῦ ἀναγνώστου μας, ἔχει μεγάλην σημασίαν. Προέβημεν εἰς τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις διὰ νὰ ἀποκρούσωμεν ἐκ τῶν προτέρων πᾶσαν τυχόν παρατήρησιν, καθ' ἣν ἡ «Deutsche Ideologie» δὲν ἀποτελεῖ ὄριμον πηγὴν ἐξαγωγῆς θετικῶν ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Marx συμπερασμάτων. Ἐὰν εἶναι ἀληθῆ καὶ ὀρθῶς διατυπωμένα ὅσα εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» ἀφοροῦν τὰ ἀνωτέρω θιγέμενα προβλήματα, πρέπει νὰ εἶναι ἀληθῆ καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ὀρθὰ καὶ ὅσα διατυπώνουν οἱ Marx καὶ Engels εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» παραλλήλως καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα. Ἀντὶ νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ Marx καὶ Engels περιέπεσαν εἰς ἀντιφάσεις, ἀντὶ νὰ ἐκλέξωμεν ὅσα μᾶς ἀρέσουν καὶ νὰ ἀπορρίψωμεν τὰ ὑπόλοιπα, ὀρθότερον καὶ σοβαρότερον εἶναι νὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ συμβιβάσωμεν ὅσα μόνον ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιπολαίας παρατηρήσεως φαίνονται ἀσυμβίβαστα. Ποῖα δὲ εἶναι αὐτὰ τὰ ἀσυμβίβαστα, τὰ ὅποια οἱ περισσότεροι τῶν Μαρξιστῶν ἀποσιωποῦν, τῆς ἀποσιωπήσεως αὐτῆς ὀφειλομένης εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἶναι ἀνίκανοι νὰ ὑπερπηδήσουν τὰ ἀπλᾶ καὶ σχηματικὰ κατασκευάσματα, μὲ τὰ ὅποια καὶ μόνα εἶναι δυνατὸν νὰ διεκδικήσουν πνευματικὴν ὄντοτητα;

Ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς ὅσα λέγει ὁ Marx εἰς τὰς «θέσεις» του τὰς σχετικὰς πρὸς τὸν Feuerbach. Εἴπομεν, βασιζόμενοι ἐπὶ συγκεκριμένων διατυπώσεων τοῦ Marx ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὕλισμος ὀρμαῖται ἀπὸ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς» ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» ὄχι μόνον δὲν ἐγκαταλείπεται ἡ ἀποψις αὐτή, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνεται ἐντονώτερον καὶ – ὕπερ σπουδαιότερον – προσλαμβάνει συγκεκριμένην μορφήν. Ὁμιλοῦντες οἱ Marx καὶ Engels περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν γεννᾶται ἡ ἱστορία, λέγουν, ὅτι «ἡ πρώτη ἱστορικὴ πράξις» τῶν ἀνθρώπων, «δι' ἧς διακρίνονται οὗτοι ἀπὸ τῶν ζώων», εἶναι ἐκείνη, δι' ἧς ἀρχίζουν «νὰ παράγουν τὰ μέσα τῆς ζωῆς των».¹) Καὶ προσθέτουν ὀλίγον κατωτέρω οἱ δημιουργοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ: «Παράγοντες οἱ ἄνθρωποι τὰ μέσα τῆς ζωῆς των, παράγουν ἐμμέσως αὐτὴν ταύτην τὴν ὕλικήν των ζωὴν».²) Τοῦτο, τὸ ὅποion ἀποτελεῖ,

1) Marx und Engels, ἐνθ. ἀν. σ. 237.

2) Marx und Engels, ἐνθ' ἀν., σ. 238.

ὡς τονίζουν οἱ Marx καὶ Engels, τὴν «θεμελιώδη προϋπόθεσιν πάσης ἱστορίας», ἔξακολουθεῖ νὰ συμβαίῃ καὶ σήμερον, ὅπως συνέβαινε καὶ πρὸ χιλιάδων ἐτῶν.¹⁾ Δι' αὐτὸ καταλήγουν οἱ Marx καὶ Engels καὶ εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» εἰς τὸ συμπέρασμα, συμπέρασμα ὁμοίotypον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον διατυποῦται καὶ εἰς τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Feuerbach «θέσεις», ὅτι δὲν διαμορφώνουν αἱ περιστάσεις τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ὅτι καὶ οἱ ἄνθρωποι διαμορφώνουν τὰς περιστάσεις.²⁾

Ποῖν ἢ ἐπιχειρήσωμεν νὰ συνδυάσωμεν τὰς ἀρχὰς αὐτὰς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἀξιώματα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ—εἶναι δέ, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀναγκαῖος ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς διὰ νὰ νοηθῇ ὡς ὅλον τὸ φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Marx—ἀπαραίτητον θεωροῦμεν νὰ σταματήσωμεν καὶ εἰς ἄλλην σκέψιν διατυπουμένην εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν», σκέψιν, ἣ ὁποία, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀπορρέει ἐκ τῆς ὅλης περὶ ἀνθρώπου θεωρίας τοῦ Marx, θεωρίας καθαρῶς ἱστορικῆς, ἔχει καὶ ὡς τοιαύτη, λόγῳ τῆς ἐπιτυχοῦς διατυπώσεώς της, ἰδιαιτέραν σημασίαν. Οἱ Marx καὶ Engels, ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς οὐσιαστικῆς διακρίσεως τῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς φύσεως, φθάνουν εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς σκέψεως, ὅτι κοινωνία ὑπάρχει μόνον μεταξὺ ἀνθρώπων, ὑπάρχει δηλαδὴ μόνον ὡς ἱστορία. Ἡ σκέψις αὕτη, ἣ ὁποία εἶναι προῖόν πνευματικῆς καλλιέργειας ὀφειλομένης εἰς τὸν γερμανικὸν ἰδεαλισμὸν, ἔχει σημασίαν κυρίως διότι ἐμφανίζει τοὺς Marx καὶ Engels ἀντιτιθεμένους καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο πρὸς τὸν δυτικοευρωπαϊκὸν νατουραλισμὸν. Ἡ ἀπὸ τῆς αἰσθησιαρχίας ὁρμηθεῖσα σκέψις τῶν Ἀγγλων καὶ Γάλλων κοινωνιολόγων ἦτο ἀδύνατον νὰ συλλάβῃ τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ἱστορικὴν ἰδιοτυπίαν της καὶ νὰ τὴν διακρίνῃ ἀπὸ τὸν κοινοτικὸν βίον τῶν ζώων. Καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρησαν ἀναγκαῖον νὰ περιορισθῇ ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, προέβησαν εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦτον διὰ λόγους ἀπλῶς συμβατικούς ἢ μᾶλλον συμβατικῶς ὀρολογικούς. Οὕτω κυρίως ὁ Herbert Spencer καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι, ὡς ὁ Guarin de Vitry, διέτύπωσαν ἀπλῶς ἐντονώτερον τὴν ὑπὸ τοῦ Spencer τεθεῖσαν ἀρχήν.

1) Marx und Engels, ἐνθ' ἀν., σ. 245.

2) Marx und Engels, ἐνθ' ἀν., σ. 259.

καθ' ἣν μεταξὺ ὄλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς κρατοῦν ἀπλῶς βαθμολογικαὶ διαφοραί, ὑποχρεομένου ὅμως τοῦ μελετητοῦ νὰ συνδέῃ τὴν ἔννοιαν φαινομένου τινος πρὸς τὸν ἀνώτατον μόνον βαθμὸν τῆς ἐκδηλώσεώς του.¹⁾ Ὁ Spence, ἀγωνιζόμενος νὰ ἀνακαλύψῃ τὰ ὄρια, τὰ ὁποῖα χωρίζουν τὴν ὀργανικὴν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ἢ ὑπεροργανικὴν, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει, ζώην, καταφεύγει εἰς παρατηρήσεις συγκεχυμένας ἀποδεικνυούσας κυρίως, πόσον ἡ συνείδησις τοῦ Spence εὗρίσκετο μακρὰν τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορίας. Ἡ σειρά, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθοῦν αἱ σκέψεις τοῦ Spence, εἶναι ἡ ἑξῆς: ²⁾ τὰ κοινωνικῶς διαβιοῦντα ἔντομα κεῖνται, κατὰ τὴν γνώμην του, εἰς τὰ ὄρια ὀργανικῆς καὶ ὑπεροργανικῆς ἐξελίξεως, διότι αἱ κοινωνίαι τούτων ἀποτελοῦν ἀπλῶς «μεγάλαις οἰκογενείας». Εἰς τὰ σπονδυλωτὰ ἀνωτέρων τάξεων ἀπαντοῦν αἱ στοιχειώδεις ἀληθεῖς μορφαὶ ὑπεροργανικῆς, δηλαδὴ κοινωνικῆς ἐξελίξεως. Τὰ κατ' ἀγέλας ζῶντα θηλαστικὰ διευθύνονται συνήθως ὑπὸ τοῦ εὐρωστωτέρου τῶν ἀρρένων καὶ τὸ σπέρμα τοῦτο κυβερνητικῆς ὀργανώσεως εἶναι τὸ πρῶτον κριτήριον ὑπεροργανικῆς, κοινωνικῆς, ἐξελίξεως. Ἡ στοιχειώδης σκέψις, ὅτι κοινωνία δὲν ὑπάρχει, ὅπου δὲν ὑπάρχει συνείδησις κοινωνικότητος, ὅτι «κοινωνῶ τινος» μόνον ὅταν «κοινωνῶ ἐγὼ» καὶ ὄχι ὅταν ὑπάγωμαι ἐνστικτωδῶς εἰς εὐρυτέραν τινὰ ἐνότητα, ἡ στοιχειώδης αὕτη σκέψις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συλληφθῇ ὑπὸ τοῦ νατουραλισμοῦ. Οἱ Marx καὶ Engels, ἀσκηθέντες εἰς τὴν σκέψιν τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, διέτύπωσαν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς κοινωνίας κατὰ τὸν ἀπλοῦστερον καὶ καθαρώτερον τῶν τρόπων. «Ὅπου ὑπάρχει σχέσις», λέγουν οὗτοι, «ὑπάρχει αὕτη δι' ἐμέ· τὸ ζῶον πρὸς οὐδὲν σχετίζεται, δὲν εὐρίσκειται εἰς οὐδεμίαν σχέσιν. Διὰ τὸ ζῶον δὲν ἰσχύει ἡ σχέσις πρὸς ἄλλα ζῶα ὡς σχέσις».³⁾ Καὶ αὕτη ἀκόμη ἡ κοινωνία τῶν πρωτογόνων τονίζει ὁ Engels εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς πολιτείας», εἶναι κατὰ τὸ ἀπολύτως διάφορον πρὸς τὰς οἰκογενείας τῶν ζώων.

1) Βλ. πραγματείαν τοῦ Guarin de Vitry δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν «Revue de philosophie positive», τεύχος Μαΐου—Ἰουνίου 1875.

2) Βλ. Herbert Spencer, Principes de Sociologie (traduit de l'anglais par Gazelles), Tome premier, Paris 1910, σ. 5 κ.έ.

3) Marx und Engels, ἐνθ. ἀν., σ. 247.

Τὴν στοιχειώδη σκέψιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας προέβησαν οἱ Marx καὶ Engels εἰς τὴν διάκρισιν τῆς ἱστορικῶς νοουμένης κοινωνίας ἀπὸ τὸν κοινωνικὸν βίον τῶν ζώων, εὐρίσκομεν πολυπλοκώτερον μὲν, ἀλλ' ὠραιότερον διατετυπωμένην. ὑπὸ τοῦ Lorenz von Stein, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ εἰς τὴν διατύπωσιν ζωηρὸν αὐτὸ τοῦτο τὸ ὕφος τοῦ ἰδεαλισμοῦ. «Ἡ μεγίστη τῶν ἀντινομιῶν, τὴν ὁποίαν περιέχουν τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ πράγματα, εἶναι», λέγει ὁ Lorenz von Stein, «ἢ μεταξὺ τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου καὶ τοῦ προορισμοῦ του» κρατοῦσα ἀντινομία. Ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ νὰ οἰκαιοποιηθῇ ὁλόκληρον τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διὰ τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων καὶ τῆς ἐργασίας του. Τοιοῦτοτρόπως γίνεται ὁ ἄνθρωπος φορεὺς τῆς ἀποστολῆς ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος, ἀναλαμβάνει δηλαδὴ ἀποστολὴν ἀπεριόριστον, ἢ ὁποία ἀντιφάσκει πρὸς τὴν περιορισμένην ὑπαρξίν του. Τὴν ἀντινομίαν αὐτὴν μεταξὺ τοῦ ἀπεριόριστου προορισμοῦ καὶ τῆς περιορισμένης πραγματικότητός του δὲν δύναται νὰ ἄρῃ ὁ ἄνθρωπος μόνος. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ αἴρεται διὰ τῆς ἐνώσεως πολλῶν. Ἡ ἔνωσις λοιπὸν τῶν ἀνθρώπων δὲν ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς οὓς λόγους ἢ ἔνωσις τῶν ἄλλων ζώων εἰς ομάδας. Δὲν ὀφείλεται εἰς ἀνάγκην φυσικὴν, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς ἀνάγκην πνευματικὴν, ἢ ὁποία μάλιστα ἀντιστρατεύεται τὴν φύσιν. Ἡ ἀπεριόριστος πνευματικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου, προσκρούουσα εἰς τὴν περιορισμένην φυσικὴν του ὑπαρξίν, ὀδηγεῖ πρὸς τὴν κοινωνίαν διὰ νὰ ὑπερικήσῃ ἀκριβῶς τοὺς ὑπὸ τῆς φύσεως τεθειμένους φραγμούς».

Εἰς τὸ βάθος ἢ φρασεολογία ἀπλῶς καὶ τὸ ὕφος διακρίνουν τὸν Marx ἀπὸ τὸν Lorenz von Stein, πρὸς τὸν ὁποῖον τὸν συνδέει ἢ κοινὴ ἀπὸ τοῦ Hegel καταγωγὴ καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἄλλως τε πολλὰ ἠρύσθη—καὶ ὡς πρὸς αὐτὰς ἀκόμη τὰς εἰδικὰς θεωρίας περὶ προλεταριάτου, περὶ ἀπαθλιώσεως, περὶ ἀνεργίας κ. οὕτω κατ' ἐξῆς—ὁ Marx. Λέγων ὁ Marx, ὅτι σχέσις κοινωνικὴ ὑπάρχει μόνον, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει «δι' ἐμέ», τονίζει ἀπλούστερον ὅ,τι ἐννοεῖ καὶ ὁ L. von Stein. Ὑπάρχουσα ἢ σχέσις «δι' ἐμέ», ὑπάρχει ἐν συνδυασμῶ πρὸς νοήματα καὶ σκοπούς, τοὺς ὁποίους ζητῶ «ἐγὼ» διὰ τῆς πρὸς ἄλλους

1) Βλ. Lorenz von Stein, *Geschichte der sozialen Bewegung*¹ München 1921, Band I, σ. 13 κ.έ.

σχέσεώς μου νὰ πραγματοποιήσω· ὑπάρχει μὲ ἄλλας λέξεις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν συνείδησιν καὶ τὸ πνεῦμα μου, ὑπάρχει πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν ἀπλῶς φυσικῶν ὁρίων τῆς ὑπάρξεώς μου, ὑπάρχει ὡς ἱστορικὸν καὶ ὄχι ὡς ἀπλῶς φυσικὸν γεγονός.

Ἄς συγκροτήσωμεν ἤδη, μεθ' ὅσα ἀνωτέρω εἶπομεν, τὴν περὶ ἱστορίας θεωρίαν τοῦ Μ a r x ὡς σύστημα φιλοσοφικόν, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει ὅλα—καὶ ἐκεῖνα ἀκόμη, τὰ ὁποῖα φαίνονται ἀσυμβίβαστα—νὰ προσαρμοσθῶν. Ὡς δεδομένα εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ a r x πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὰ ἑξῆς :

α) Ὅτι ἡ ἱστορία διακρίνεται ἀπὸ τὴν φύσιν διὰ τῆς «ἐνεργοῦ πλ. υ-ρᾶς» τοῦ ὑποκειμένου.

β) Ὅτι ἡ ἐνεργὸς πλευρὰ ἐκδηλοῦται κυρίως διὰ τῆς «πράξεως» τοῦ ἀνθρώπου, δι' ἧς οὗτος παράγει τὰ μέσα τῆς ζωῆς του.

γ) Ὅτι ὁ ἄνθρωπος, παράγων τὰ μέσα τῆς ζωῆς του, «παράγει ἐμμέσως τὴν ὑλικὴν του ζωὴν».

δ) Ὅτι ἡ οὕτω πως δι' αὐτοῦ παραγομένη, ἐκ τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς του» προκύπτουσα ὑλικὴ ζωὴ συνιστᾷ καὶ προσδιορίζει τὰς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς συνθήκας, ἐντὸς τῶν ὁποίων ζῆ.

ε) Ὅτι αἱ κοινωνικαὶ αὐταὶ συνθήκαι ἀποκτοῦν ἀπέναντι τοῦ ἀνθρώπου—ἂν καὶ αὐτὸς εἴη ὁ δημιουργὸς των, δηλαδὴ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐμμέσως τὰς παρήγαγεν—ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν, ἐπηρεάζουσαν μὲ τὴν σειράν των καὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, προσδιορίζουσαι συγκεκριμένως τὴν συνείδησίν του μὲ ὀλόκληρον τὸ ἰδεολογικὸν της περιεχόμενον, —καὶ ὅτι τέλος, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν αὐτῆς τῆς ἀλληλεπιδράσεως, «αἱ περιστάσεις διαμορφώνουν τὸν ἄνθρωπον τόσον, ὅσον διαμορφώνει καὶ ὁ ἄνθρωπος τὰς περιστάσεις». Ἡ τελευταία αὕτη φράσις, ἡ ὁποῖα εἶναι κατὰ λέξιν εἰλημμένη ἀπὸ τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν», ἀποτελεῖ τὴν συνθετικὴν διατύπωσιν τῆς περὶ ἱστορίας θεωρίας τοῦ Μ a r x.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω δεδομένα ἀποτελοῦν τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ὁ Μ a r x διὰ νὰ ἀνεγείρωμεν τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον παρέλειψεν ἐκεῖνος νὰ ἀνεγείρῃ. Ἐάν, ὅπως πράττουσιν ὅλοι σχεδὸν οἱ Μαρξισταί, ὅπως ἔπραξε καὶ αὐτὸς ὁ E n g e l s εἰς τινὰ ἔργα του, κυρίως δὲ εἰς τὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ a r x ἐκ-

δοθέντα ἔργα του «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογενείας κλπ.» καὶ «Anti-Düh-ting», θελήσωμεν νὰ συγκροτήσωμεν τὴν θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, χωρὶς νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅσα ἐδίδαξεν ὁ Marx περὶ τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς», ὅσα ἐδίδαξε περὶ τῆς ἐμμέσου ἀναγωγῆς τῆς ὑλικῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς εἰς τὴν παραγωγικότητα τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, τότε—ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ ὁμολογήσωμεν ἐμμέσως, ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Marx ὑπάρχουν δῆθεν φράσεις ἀντιφατικαὶ—θὰ ἐμφανί-σωμεν τὸν ἱστορικὸν ὑλισμὸν αἰωρούμενον εἰς τὸ κενόν, κενόν, τὸ ὁποῖον οὐδεμίᾳ ἐπίκλησις μυστηριώδους τινὸς φυσικῆς νομοτελείας θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἄρῃ ἢ μᾶλλον νὰ πληρώσῃ. Διότι ἐρωτᾶται συγκεκρι-μένως: Ἐὰν δὲν ἀναγνωρίσωμεν παραγωγικὴν πρωτοβουλίαν, δηλαδὴ δημιουργικότητα εἰς τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος παράγει τὰ μέσα τῆς ζωῆς του καὶ προκαλεῖ μὲ τὰς ἐφευρέσεις του τὴν πρόοδον τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἔὰν λοιπὸν δὲν θεωρήσωμεν ὡς σοβαρὰν τὴν σκέψιν τοῦ Marx, ὅτι ὁ ἀνθρώπος παράγει τὰ μέσα τῆς ζωῆς του καὶ δι' αὐτῶν ἐμμέσως τὴν ὑλικὴν του ζωὴν, πόθεν θὰ ἐξαρτήσω-μεν τὴν κίνησιν τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου; Ὑπάρχουν τινές, οἱ ὁποῖοι, ἀνα-γνωρίζοντες τὴν ὑπαρξίν κενοῦ, μὴ λαμβάνοντες ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅσα ὁ Marx ῥητῶς ἐδίδαξε, καταφεύγουν εἰς τὴν ἐξῆς λύσιν: αἱ παραγω-γικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ παραγωγικότης τῆς ἐργασίας αὐξάνουν καὶ προο-δεύουν ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν διαρκῶς αὐξανομένων ὑλικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο ὑποστηρίζει π. χ. ὁ Julian Borchardt.¹⁾ Αὐτὸ ὅμως, ὡς ὀρθότατα παρετήρησε, κρίνων τὴν λύσιν τοῦ Bor- chardt ὁ Μαρξιστὴς Tymjanskij,²⁾ δὲν ἐξάγεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Marx. Ὅχι μόνον δὲν ἀνήγαγε ποτὲ ὁ Marx τὴν ἐξέλιξιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, ἀλλ' ὑπεστήριξεν ἀντιθέτως, ὅπως ὀρθότατα τονίζει ὁ Tymjan- skij, ὅτι ἡ αὐξησης τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνά-πτυξιν καὶ πρόοδον τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως

1) Βλ. Julian Borchardt, Der historische Materialismus, Berlin 1922.

2) Βλ. G. Tymjanskij, Neuere Schriften über den historischen Materialismus, ἐν «Marx-Engels Archiv», I. Band, σ. 359.

αὐτοῦ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν βασίζεται ἢ ὄχι ἐπὶ τοῦ Μ a r x ἡ θεωρία, καθ' ἣν ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ὑποκινεῖται ἀπὸ τὴν αὐξήσιν τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, ἐρωτᾶται: εἶναι ἡ θεωρία αὕτη κατ' ἀρχὴν λογική; Πῶς εἶναι δυνατόν, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συμβαίνει εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα, νὰ διέπωνται οἱ ἄνθρωποι πρωταρχικῶς ὑπὸ τῆς τάσεως, ὅπως αὐξάνωσι διαρκῶς περισσότερον τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰς ἀνάγκας τῶν; Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ λογικῶς ἡ ἄποψις αὕτη, χωρὶς νὰ συνδυασθῇ καὶ αὕτη πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν βούλησιν καὶ πνεῦμα, ὅτι τὸ πνεῦμα ζητεῖ διαρκῶς καὶ δημιουργεῖ, δημιουργεῖ καὶ τὰς μεγαλειτέρας διαρκῶς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου, δημιουργεῖ δὲ παραλλήλως καὶ τὸν τρόπον τῆς ἱκανοποιήσεως αὐτῶν;

Ἐὰν θέλωμεν καὶ τὰς διαφόρους σκέψεις τοῦ Μ a r x νὰ συνδυάσωμεν πρὸς ἀλλήλας καὶ νὰ μὴ βλέπωμεν τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν αἰωρούμενον εἰς τὸ κενόν, πρέπει νὰ ὀρμηθῶμεν, ὅπως ὠρμήθη ὁ Μ a r x, ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς», ἀπὸ τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ, μέσῳ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τὴν ὕλικήν του ζωὴν. Λαμβάνοντες λοιπὸν ὑπ' ὄψιν καὶ συνδυάζοντες πρὸς ἄλληλα ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα ἐθεωρήσαμεν ἐξαγόμενα ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ a r x, πρέπει νὰ συγκροτήσωμεν τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν—πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπεχειρήσαμεν ἤδη προχείρως διὰ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν προέβημεν ἀνωτέρω εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μ a r x ἐξαχθέντων δεδομένων—ὡς ἑξῆς:

Ἐπισημασθέντος τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ὅπως τὸν συνέλαβεν ὁ Μ a r x, προϋποθέτει τὴν διάκρισιν φύσεως καὶ ἱστορίας. Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς, ἀνάγων τὰ πάντα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀνάγων δηλαδὴ τὰ πάντα εἰς τὴν τεχνολογικὴν καὶ τὴν ἀμέσως πρὸς αὐτὴν συναπτομένην οἰκονομικὴν πραγματικότητα, ἀνάγει κατὰ βάθος τὴν ἱστορίαν εἰς τὴν κινουῦσαν τὴν τεχνολογικὴν πραγματικότητα, εἰς τὴν προκαλοῦσαν δηλαδὴ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων «ἐνεργὸν πλευρὰν» τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὴν ἐφευρετικότητά του. Ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίζεται, ὡς πρὸς αὐτὸ εἰδικῶς τὸ στρώμα τῆς, ὡς πρὸς ἐκεῖνο δηλαδὴ, τὸ ὁποῖον παράγει τὰ μέσα ἱκανοποιήσεως τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν μας, πεπροικισμένη μὲ πρωτοβουλίαν, μὲ καθαρῶς ἐνεργητικὴν διάθεσιν καὶ δύναμιν. Εἰς τὰ ἄλλα στρώματα τῆς

βουλήσεως δὲν ὑπάρχει ἢ αὐτὴ πρωτοβουλία καὶ δύναμις. Ὁ Μαρξ παραδέχεται διάφορα κατὰ βαθμὸν ἐξαρτήσεως στρώματα βουλήσεως, στρώματα νομοτελῶς ἐξηρητημένα τὸ ἓν ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Ἡ ἐξάρτησις βαίνει προοδεύουσα ὄχι ἀπὸ τὰ ἀνώτερα πρὸς τὰ κατώτερα, ἀλλ' ἀντιστρόφως ἀπὸ τὰ κατώτερα πρὸς τὰ ἀνώτερα. Εἰς τὴν νομοτελῶς συντεταγμένην ἱεραρχίαν τῶν περιοχῶν τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κρατοῦσαν θέσιν κατέχει ἡ κατωτάτη, δηλαδή ἡ περιοχὴ, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὴν ἐξέλιξιν τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὐτὴ δεσμεύει καὶ τὰς ἄλλας, προσδιορίζει ἐπιτακτικῶς, μέσῳ τοῦ προϊόντος τῆς ἐνεργείας τῆς, δηλαδή μέσῳ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς προοδευτικῆς ἀναπτύξεως τούτων, τὰς ἄλλας, ἀνωτέρας, περιοχὰς τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ζωῆς. Αἱ οικονομικαὶ συνθῆκαι, ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα, τὰ πολιτικὰ συστήματα καὶ τέλος ἡ πνευματικὴ ζωὴ, δηλαδή ἡ ζωὴ τῶν ἰδεῶν προσαρμόζονται κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν κατωτάτην περιοχὴν τῆς βουλήσεως, τὴν μόνην ἐλευθέρως κινουμένην. Ἐκ τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ ἐξάγεται καὶ ἡ θεωρία τῆς ἐξαρτήσεως τῆς συνειδήσεως (ὡς πολιτικῆς εἰδικῶς καὶ ἰδεολογικῆς, θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς συνειδήσεως) ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα. «Δὲν εἶναι ἡ συνείδησις τῶν ἀνθρώπων ἐκείνη, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν ὑπαρξίν των, ἀλλ' ἡ κοινωνικὴ των ἀντιστρόφως ὑπαρξις εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν συνείδησίν των». Ἀπὸ τὴν φράσιν αὐτὴν τοῦ Μαρξ ἐπήγαγεν ὀλόκληρον κοινωνιολογικὸν σύστημα, ἡ λεγομένη κοινωνιολογία τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία εὔρεν—ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν καὶ τοῦ Nietzsche, τοῦ τάξαντος ἑαυτὸν ἐπίσης εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, τὴν ἀμείλικτον μάλιστα ἀποκάλυψιν τῶν ἰδεολογιῶν¹⁾ — τὴν τελικὴν ἐκδήλωσίν τῆς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Karl Mannheim «Ideologie und Utopie». Ὁ Karl Mannheim, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς «καθολικῆς ἐννοίας» τῆς ἰδεολογίας, τῆς ὁποίας ἡ σύλληψις ὀφείλεται εἰς τὸν Μαρξ, ἀποδεικνύει μάλιστα, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ καθολικὴ ἔννοια τῆς ἰδεολογίας ὑπῆρξεν ἀτελής καὶ μονομερῆς, ὄχι δὲ γενικὴ. Ὁ Mannheim, ὁδηγῶν εἰς τὰ ἄκρα τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσεν

1) Ἄρκει νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τὴν φράσιν τοῦ Nietzsche «Μοῦ φαίνεται ὅτι τὸ ἐργαστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον φαρμακάζονται ἰδεώδη βρωμάει ἀπὸ ψεύδη». Βλ. Zur Genealogie der Moral, «Werke», Band VIII, Leipzig 1906, σ. 330.

ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἰδεολογίας ὁ Μ a r x, τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ἐξ ὅλων τῶν Μαρξιστῶν μόνον ὁ G e o r g L u k á c s ἢ ἔστω κυρίως αὐτὸς ἐπεχείρησε νὰ συλλάβῃ εἰς τὴν οὐσίαν της,¹⁾ ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ σκέψις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ εἰς ὅλας τὰς τάξεις καὶ μερίδας (μηδὲ τῆς προλεταριακῆς ἐξαιρουμένης) ἰδεολογική, δηλαδή ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένην μόνον, ἱστορικῶς περιορισμένην πραγματικότητα ἰσχυρά.²⁾ Τὸ εἰς τοὺς Μ a r x καὶ E n g e l s ἀναγόμενον, ὑπὸ τοῦ L u k á c s δὲ ἰδιαιτέρως τονιζόμενον ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ προλεταριακὴ συνείδησις μὲ ὅλον τὸ θεωρητικόν της περιεχόμενον (δηλαδή μὲ ὀλόκληρον τὴν θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ) ἔχει ἀξίαν μεγαλειτέραν τῆς ἐξ ἴσου ταξικῶς προσδιορισμένης καὶ κατ' ἀκολουθίαν ψευδοῦς συνειδήσεως τῶν ἄλλων τάξεων, διότι ἡ συνείδησις τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἡ τελευταία εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος σημειωμένη ταξικὴ συνείδησις³⁾, τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀνατρέπεται καὶ διὰ τοῦ ἐξῆς, ὑπὸ τοῦ M a n n h e i m μάλιστα μὴ ἐπιχειρουμένου, συλλογισμοῦ : Καὶ ἐὰν ἀκόμη—συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Μαρξισμοῦ—ἀποδειχθῆ, ὅτι τὸ νέον καθεστῶς, τὸ ὁποῖον θὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ προλεταριάτου, θὰ εἶναι πράγματι αἰώνιον, αἰρομένης ὀριστικῶς τῆς βασιζομένης ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως τῶν τάξεων κοινωνίας, καὶ πάλιν τὸ θεωρητικόν περιεχόμενον τῆς σημερινῆς προλεταριακῆς συνειδήσεως δὲν θὰ ἔχῃ ἀξίαν, θὰ ἀποδειχθῆ δηλαδή ψευδές, διότι τὸ μελλοντικόν ἐκεῖνο καὶ αἰώνιον ἔστω καθεστῶς θὰ σημάνῃ κοινωνικὴν πραγματικότητα διάφορον τῆς σημερινῆς, διάφορον ἐκείνης, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐγεννήθη ἀναγκαίως ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, διάφορον τέλος ἐκείνης, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁποίαν δικαιούται νὰ διεκδικήσῃ οὗτος τὴν σχετικὴν ἀπλῶς, ταξικῶς προσδιορισμένην ἰσχύν του. Ἀλλὰ καὶ τοῦ M a n n h e i m ἀκόμη ἡ θεωρία, δι' ἧς στρέφεται ἡ κατεύθυνσις τοῦ Μ a r x ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἰδεολογίας κατ' αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ὀδηγεῖ ἀφ' ἑαυτῆς εἰς ἄτοπον. Διὰ νὰ εἶναι καὶ ὁ M a n n h e i m συνεπὴς πρὸς ἑαυτὸν θὰ ἔπρεπε καὶ αὐτὸς νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὑπάρχει

1) Βλ. G e o r g L u k á c s, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin 1922 (ἡ χρονολογία εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ προλόγου).

2) Βλ. K a r l M a n n h e i m, *Ideologie und Utopie*, Bonn 1929, σ. 32.

3) Βλ. G. L u k á c s, ἐνθ' ἀν., σ. 57.

κἂν ἡ ἔννοια τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἀληθείας—οὔτε τῆς σχετικῆς κἂν ἀληθείας—, ὅτι ὅλαι αἱ σκέψεις, θεωρίαι καὶ παραστάσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγονται εἰς ψευδῆ συνείδησιν καὶ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ιδεολογίας, ὅτι πᾶν ὅ,τι συνιστᾷ τὸ θεωρητικόν μας συνειδὸς ζῆ καὶ ἀποθνήσκει μαζὶ μὲ τὴν πραγματικότητα, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας ἐγεννήθη, ὅτι τέλος—καὶ ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ἡ τραγικὴ ἀντινομία, ἡ ὁποία διέπει τὸν οὔτω πῶς σκεπτόμενον—αὕτῃ αὕτῃ ἡ ταῦτα διδάσκουσα θεωρία ἀποτελεῖ ἀπλῆν ιδεολογίαν, ἀνάγεται εἰς ψευδῆ συνείδησιν καὶ δὲν δικαιούται νὰ διεκδικήσῃ ἰσχὺν ἔξω καὶ πέραν τῆς προσκαίρου πραγματικότητος, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη.¹⁾ Ἡ εἰς τὸν *Marx* ἀναγομένη θεωρία τοῦ *Mannheim* περὶ ιδεολογίας καὶ ψευδοῦς συνειδήσεως ἔχει βεβαίως ἀξίαν μόνον ἐὰν περιορισθῇ εἰς τὸ νὰ σημάνῃ ἀπλῆν «εὐρευτικὴν ἀρχήν». Τὴν τοιαύτην περιορισμένην—ἀλλὰ καὶ πάλιν σπουδαιοτάτην—ἀξίαν τῆς εἰς τὸν *Marx* ἀναγομένης θεωρίας τοῦ *Mannheim* θὰ κατανοήσωμεν, ἐὰν συνδυάσωμεν ταύτην πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ *Hans Freyer* περὶ ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἀναγκαῖον θεωροῦμεν, διακόπτοντες πρὸς στιγμὴν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ *Marx*, νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν διὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ τὸ πρόβλημα ἀπὸ τῆς ὀρθῆς του πλευρᾶς.

Ὁ *Hans Freyer* ὁρμᾶται ἀπὸ τὴν διάκρισιν τῶν ἀντικειμενικῶν μορφῶν τοῦ πνεύματος, τῶν μορφῶν τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἄλλων σφαιρῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα ὡς τοιαύτην, ἀπὸ τὰς μορφὰς καὶ τοὺς σχηματισμοὺς τῆς πραγματικότητος αὐτῆς. «Καὶ ἐὰν ἀκόμη», λέγει ὁ *Freyer*,²⁾ «εἶναι κοινωνικός τις μορφολογικός σχηματισμὸς αἰώνιος, ὡς αἱ πυραμίδες, δεσμευτικός ὡς τὸ τυπικὸν λατρείας τινός, σαφῆς εἰς τὰς γραμμάς του, ὡς γεωμετρικὸν διακοσμητικὸν σύμπλεγμα, ἀποτελεῖ ἐν τούτοις κἂν τὸ θεμελιωδῶς διάφορον πρὸς ὅλας αὐτὰς τὰς μορφὰς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴν περίπτωσιν κειμένην εἰς τὰ ὄρια

1) Βλ. ἐκτενῆ ἀνάπτυξιν καὶ κριτικὴν τῆς θεωρίας τοῦ *Mannheim* εἰς: Παναγ. Κανελλοπούλου, Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις, Ἀθήναι 1934, σ. 50—77.

2) Βλ. *Hans Freyer*, *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft (Logische Grundlegung des Systems der Soziologie)*, Leipzig und Berlin 1930, σ. 81.